

JAN ZÁBRANA: CELÝ ŽIVOT

(1992)

Před listopadem 1989 bylo jméno Jana Zábrany (1931–1984) spojeno především s výjimečně kvalitními překlady z ruštiny (Isaak Babel, Ivan Bunin, Sergej Jesenin, Andrej Platonov, Boris Pasternak aj.) a angličtiny (Sylvia Plathová, Allen Ginsberg, Lawrence Ferlinghetti, Gregory Corso aj.). Spolu s Josefem Škvoreckým patřil Zábrana v šedesátých letech k prvním propagátorům populárních žánrů (především detektivky) v tehdejší české literatuře. Jejich spolupráce vyústila ve tři společně napsané detektivní romány (*Vražda pro štěstí*, 1962; *Vražda se zárukou*, 1964; *Vražda v zastoupení*, 1967). Oba rovněž detektivky intenzivně pře-

kládali. V šedesátých letech Zábrana debutoval i jako básník. V tomto období mu vyšly celkem tři sbírky (*Utkvělé černé ikony*, 1965; *Stránky z deníku*, 1968; *Lynč*, 1968). Během normalizace nesměl publikovat žádný svůj vlastní text, v českém oficiálním kulturním životě už existoval jen jako překladatel. Teprve až po roce 1989 mohly vyjít jeho deníky a další texty, které neměly ve své době naději na publikaci, a před čtenáři se najednou objevila zcela neznámá tvář této osobnosti.

Výbor z deníků Jana Zábrany uspořádali Dušan Karpatský a Jan Šulc do osmi oddílů. Prvním z nich je juvenilní deník, jehož dochovaný text začíná 29. dubna 1948 a končí 4. března 1949. Text je redaktory svazku krácen asi o třetinu původního rozsahu. Z poznámek v deníku se dozvídáme, že si Zábrana začal vést deník už v lednu 1948, avšak deníkový výběr začíná až dubnem 1948 (předcházející deníky se ztratily) a končí beze slova vysvětlení v březnu 1949, pravděpodobně pod vlivem stále se zhoršující životní situace. První oddíl obsahuje každodenní záznamy mladého Zábrany, které jsou psány jednotným stylem a ještě nemají kolážovitý charakter. Autor v nich uchopuje události do hierarchizovaného celku, skutečnost je viděna pod jednotným zorným úhlem.

Deníky z let 1948–1949 mají pro dnešního čtenáře především dokumentární hodnotu – jako svědectví o době, která pro poválečné Československo znamenala konec demokracie a svobodného života. Zábrana sleduje vstup komunistické politiky do malého městečka na Českomoravské vrchovině, proměnu lidských charakterů a neústupnost těch, kteří se snaží zachovat si svou identitu. Už u šestnáctiletého Zábrany můžeme poznat zřetelné mravní vědomí: „*Hlavní je být pevný sám v sobě,*

věřit si a neopustit jisté zásady po celý život. Neopustit je ani tehdy, kdyby je opustili všichni lidé okolo, a být odhodlán trpět za ně. I kdyby je všichni opustili pro svůj prospěch a člověku bylo jedinému nést břemeno, je to lepší než zradit sama sebe.“ (131)

Druhý oddíl výboru obsahuje Zábranovy texty z rozmezí let 1947–1949 publikované v gymnaziálním časopise *Výkvět*, který byl rozmnožován na cyklostylu. Zde Zábrana publikoval své první básně a překlady. Do tohoto časopisu psal také drobné články o literatuře, konkrétně o tvorbě Jiřího Wolкера, Františka Halase, Jiřího Koláře aj.

Třetí oddíl je složen ze zápisků z první poloviny padesátých let. Zápisky tohoto období zprostředkovávají hodnotový svět mladého Zábrany a jsou literárně stylizované. Motivy, které Zábrana zpracovává také v pozdějších záznamech, jsou vázány na soudobý literární kánon a působí ještě naivně. Z těchto deníků umělecky vyniká především záznam návštěvy u básníka Vladimíra Holana.

Čtvrtý oddíl představují *Zápisky z roku 1966*, předznamenávající svou formou deníky, které si Zábrana vede za normalizace. Deník z roku 1966 je uveden variantami básně *Havran*, podle jejíhož závěrečného verše je pojmenován celý výbor. Pátý oddíl tvoří dva texty publikované v letech 1967 a 1969: *O knize Stránky z deníku* a *Tvorba jako míra humanismu*. Šestý a sedmý oddíl je jádrem celého výběru: *Disiecta membra* (modré sešity) – 127 sešitů (formátu A5), které vznikaly v rozmezí let 1970–1984, opět zkrácené asi o třetinu z původního celku. V osmém oddíle nalezneme *Zápisky z nemocnice*, obsažené v zeleném a hnědém zápisníku. Jedná se o poslední Zábranovy texty, psané v nemocnicích v Motole a na Karlově náměstí. Jsou pokračováním modrých sešitů, nový formát je volen jen z vnějších důvodů.

K souvislým záznamům se Zábrana vrací až koncem roku 1970 a tyto zápisky si vede bez přerušení, ale s různou periodicitou (od jednoho týdne až po tři měsíce) do konce svého života. Modré sešity nejsou kontinuálním záznamem každodenních událostí. Vedle ucelenějších vzpomínkových pasáží (tyto vzpomínky jsou v modrých sešitech relativně autonomní, většinou mají epický náboj, prvořadé u nich ale zůstává zachycení atmosféry) a dobových svědectví jsou zde záznamy básní (často v několika verzích), výpisky z četby, zápisy rozhovorů zaslechnutých v tramvaji, záznamy snů, vtipy, anekdoty, poznámky, glosy politického života. Deníky obsahují i plány pro další psaní, kompozice sbírek apod. Zábrana je zároveň vášnivým editorem cizích textů, například uspořádává literární materiály svých přátel.

U modrých sešitů nalezneme základní rysy deníkové formy: střídání vysokého stylu s nízkým, literárního s mimoliterárním, torzovitost záznamů. Svou roli v celkovém tvaru hraje i náhoda. Nezanedbatelná je i jejich závislost na pozdější redakci. (V dobových debatách se vyskytly hlasy recenzentů, které postrádaly jasně formulované editorské zásady uplatňované v tomto vydání Zábranových deníků.) Dalším rysem diaristické literatury je časová otevřenost, jež je v případě modrých sešitů určující pro vztah k dominantním tématům díla, především k času. V modrých sešitech jsou zobrazeny dobové realie, které se tak stávají součástí umělecké struktury. Realita

„všedního života“ dává textům ráz dokumentu, dobového svědectví. Je to jednak Zábranova současnost (sedmdesátá a osmdesátá léta), a jednak minulost padesátých a šedesátých let, jeho přátelé (Škvorecký, Frynta, Holan, Medek aj.), Zábranovi příbuzní a jejich tragický osud.

Zábranovo pojetí skutečnosti se utvářelo pod vlivem Skupiny 42, a to nejen už výše zmiňovaným uplatňováním dokumentárních postupů v denících (a v jeho poezii), důrazem na mluvené slovo a epičnost každodennosti, ale i etickým apelem na spisovatelské povolání. Zábrana se neustále vrací k problematickým osobnostem, jako jsou Nezval, Pound, Eluard, Kainar aj., u kterých nelze hodnotu jejich díla zpochybnit, ale u kterých je o to bolestnější jejich lidské selhání. Deníky tak otvírají prostor pro reflexi spisovatelovy role ve společnosti, která stojí především na bytostném vztahu ke slovu a na morální odpovědnosti vůči čtenářům, z čehož si Zábrana vyvozuje vlastní nesmiřitelnost vůči režimu a svoje „mlčení“. Kultura, kterou umožňuje komunistický režim, je už sama o sobě špatná.

Zábranův nesmiřitelný postoj vůči tehdejšímu stavu věcí pramení z jeho osudu pro režim nepohodlného člověka, který byl na prahu svého mládí pronásledován (Zábranovi rodiče byli odsouzeni ve vykonstruovaných procesech) a který se už nikdy nemůže smířit s tímto příkořím. Jeho nenávisť se stává hybatelem jeho psaní a vytváří u něj životní pocit prohry: *„Ne, zůstat věrný jejich porážce, jejich prohře [...] teď, skoro v padesáti, to konečně vím: jediné v pocitu porážky, prohry je to, co nakonec dává životu volnost a jakousi fatální usměřenost.“* (805)

Zábranova nesmiřitelnost nezůstává pouze u nepřátelského režimu, ve kterém musí žít, ale je absolutní, směřuje k Bohu – *„Má Bůh hrůzu sám ze sebe, že ubližuje? Ten panchart...“* (1062), poznamenává si v deníku. Bolestné vědomí stárnutí a nemoci Zábranu posouvají k úvahám o smrti, kterou Zábrana chápe v metaforické rovině jako formu života v totalitní společnosti, kdy už lidé rezignovali na život a přijali její bezperspektivnost za svou. Dech života se převtělil do vzpomínek a do minulého, protože budoucnost pro Zábranu už neexistuje.

Tento životní pocit se u Zábrany stává prvotním hybatelem psaní deníku – Zábrana chápe svou deníkovou řeholi jako určitou formu boje s komunistickým režimem (odmítá se zapojit do organizovaného odboje proti režimu, protože v jeho řadách jsou bývalí stalinisté, kterým nedokáže odpustit). Primární pohnutkou pro spisovatele v totalitním režimu k tomu, aby psal deník, je tedy uchovávaní paměti, nutnost svědčit fakty, která jsou výmluvná sama o sobě. V rovině osobní je deník oporou vlastního života, vyplývá z touhy uchopit svou minulost a zachytit čerstvé zkušenosti svého směřování k smrti. Vědomí smrti se u Zábrany zintenzivňuje s blížícím se koncem deníků.

Před závěrem deníku se stále častěji vynořují záznamy z minulosti, které vynikají svou přesností popisu a výjimečným citem pro zachycení atmosféry. V těchto záznamech před čtenářem defilují různé bizarní postavičky, přátelé z dávných let,

spolupracovníci z továrny, ale i významné osobnosti literárního a kulturního života. Tato líčení mají mnohdy groteskní nádech (například setkání s Gustou Fučíkovou).

Médium, které je pro básníka životně důležité, slovo, je pro Zábranu zvláště významným důkazem úpadku soudobé společnosti. Zábrana si až se zlomyslnou trpělivostí zaznamenává absurdní proklamace z rádia, tisku a televize, nebo si například pohrává s tiskovými chybami, často se oblíbená slova vládnoucí garnitury objevují v parodické persifláži v jeho básnických textech. Právě víra ve slovo a jeho moc je pro Zábranu nenapadnutelnou konstantou, kterou stvrzuje svou překladatelskou praxí. A tak je překládání knih spolu s deníkem jeho „suspendované dílo“, do kterého napíná všechny své poslední síly. Deník mu zároveň slouží k formulaci překladatelského vyznání. Celoživotní vztah k autorům, které překládal, jako v prvé řadě Bunin, Jesenin, Babel, Platonov, Plathová aj., přerůstá ryze profesionální vztah v silný osobní zájem a v identifikaci s jejich údělem.

Zábranovy deníky mají v jeho tvorbě centrální postavení. Vztah k dílu je tu dvojího druhu: Zábrana si jednak zapisuje první verze textů, které potom rozpracovává do svěbytné podoby, která už může existovat mimo deník (skici jednotlivých básní), přepracovává už vydané texty a celky jednotlivých textů (například nové uspořádání sbírky *Lynč*, kterou překřtí na *Samosoud*, nebo výbor o „básnickém řemesle“ *Jak se dělá báseň*), jednak v denících reflektuje svou vlastní tvorbu a zaznamenává si okolnosti vzniku některých textů. Tak se Zábranovy deníky stávají zároveň pramenem pro editory jeho díla, kteří musí při vydání brát ohled na jeho další záměry s již vydanými texty. *Celý život* umožňuje čtenářům nahlédnout do tvůrčího procesu básníka, do nekončícího univerza jeho tvorby.

Výbor ze Zábranových deníkových zápisů vyprovokoval po svém vydání řadu kontroverzních reakcí, které se pohybovaly od osobních invektiv až po vyvozování závazných poetik – debata nad tímto deníkovým dílem navazovala na zájem samizdatového a exilového komunikačního okruhu o nesyžetovou literaturu, motivovaný především možností polemizovat osobním svědectvím s oficiální propagandou. Jako další vlivný faktor se v dané souvislosti projevila koncepce nesyžetové literatury inspirovaná u ruských formalistů a rozvíjená už od šedesátých let minulého století zejména Janem Lopatkou, která vyjadřovala nedůvěru k „literárnosti“, k umělému komponování příběhů, k prefabrikovaným námětům a důraz naopak kladla na „nesyžetovost“, přímé pojmenování, bezprostřední záznamy. S uvedenými postuláty prakticky rezonovaly například *Události* Jana Hanče (ovšem až ve vydavatelských verzích 1991 a 1995), dále tvorba raného Bohumila Hrabala, dílo Jakuba Demla, Ladislava Klímy aj.

Vedle výboru ze Zábranových deníkových zápisků *Celý život* na sebe po listopadu 1989 upoutala pozornost i *Teorie spolehlivosti* (1994) Ivana Diviše, popřípadě vydávání literárního díla Jiřího Koláře, jimž rovněž dominují různé modifikace deníkových záznamů. Ústřední roli deníkové literatury v první polovině devadesátých let v českém literárním prostředí potvrdila (různými způsoby a s rozdílnými úspěchy) také díla

autorů mladších generací (viz knihy Patrika Ouředníka, Jana Antonína Pitínského, Martina C. Putny, ale též Igora Chauna či Martina Fendrycha a mnoha dalších).

Ukázka

Setrvávám na místě, dějišti, v čase vraždy. Tam, kde nás masakrovali. Kde L., kterou jsem tak miloval, poslali vytírat podlahy v ostravských kantýnách, kde Pulinku, kterou jsem miloval zjara a v létě 1959, švihal ve věznici v Želiezovcích dozorce prutem přes ústa, kde ji jiný bachař v srpnu 1956 přeříz k večeru po práci na poli... Setrvávám tam, kde mou matku mlátili při výslechu v roce 1950 přes hlavu mokrým ručníkem a pak ji „za trest“, za to, že nevyprávěla tak, jak chtěli, nechali do rána nahou stát v *korekci* metr krát metr, kde se nedalo ani sednout a kde ze stropu tekla studená voda... Tohle byl živý čas, jediný živě prožitý čas mého života. Ten pozdější už neměl smysl, nemohl nic odčinit, poněvadž takovéhle věci ve vědomí „odčiní“ pouze smrt člověka, v jehož vědomí uvízly – ten pozdější čas už mě nezajímal, nemohl zajímat. Moje vědomí setrvává na místech a v letech, kdy nás masakrovali... Proto nikdy, do smrti žádný pardon, žádné smíření, žádné spojenectví s lidmi, kteří v těch letech dělali kariéry, předstírali, že nic nevědí a nevidí (ale věděli a viděli, jenomže si mysleli, že je to v pořádku, že my jsme ta rasa nekomunistických podlidí, *správně* dějinami určená k likvidaci, jenomže k tomu se později nikdy nepřiznali).

(727–728)

Vydání

Celý život 1–2 (uspořádali Dušan Karpatský a Jan Šulc, k vydání připravily Edita Vitoušová a Marie Zábranová), Torst, Praha 1992; 2. vydání, *Celý život* (úvodní vzpomínku napsal Václav Havel, ediční poznámku Jan Šulc, uspořádali Dušan Karpatský a Jan Šulc, k vydání připravila a jmenný rejstřík sestavila Marie Zábranová), Torst, Praha 2001.

Překlady

Francouzsky (2005): *Toute une vie*, Allia, Paris.

Reflexe

Jistě i pod vlivem celoživotního uhranutí smrtí a později i pod nápoem nemoci narůstá v Janu Zábranovi rok od roku orfický pocit, že je mluvčím mrtvých. Že je tu „v zastoupení“ těch, které režim nevyčísitelně zranil či usmýkal až k smrti, byť se soustředí – pravda – takřka výhradně na osud svých rodičů. Zhypnotizován ne minulou, ale stále přetrvávající rodinnou tragédií, objevuje v nesmířitelném hněvu, nenávisti – tak častá slova v jeho zápisech – svůj „úkol“: v neodpuštění shledává svou „věrnost stínům“, jakousi nepatrnou metafyzickou nadějí, že alespoň rozlíceným deníkovým svědectvím o osobní a dějinné křivdě dá zmučeným obětem i mrtvým prodloužený život, kradmou věčnost. Tak lze pochopit, proč v deníkových zápisech, jejichž obsah Zábrana nikomu nesvěřoval, je současně uložena intence, aby jednou spatřily světlo světa: nejen proto, aby spisovatel dal alespoň opožděně na pamětnou příštím genera-

cím, ale i pro metafyzické zadostiučinění až běsovské, ze mstivosti až za hrob: „*A doufám už jen v to, že mě má nenávisť k nim a má věrnost k tomu, co zardousili, přežije!*“

Jiří Cieslar: „Život v zastoupení“, *Prostor* 1993, č. 24, s. 146–147.

Snad se mýlím, neboť se mohu opřít jen o čtenářský pocit a o několik zpráv z druhé ruky: berte proto mé následné úvahy jako čistou spekulaci. Jak si však vysvětlit, že navzdory Zábranově orientaci a povaze v knize prakticky chybí například reflexe samizdatové literatury a jejích představitelů? [...] Možná, že Zábrana skutečně neměl k těmto věcem přístup a nezajímaly ho. [...] Možná také, že byl občas nespokojen i s jednáním kamarádů: možná že byl k mnoha lidem i nespravedlivý a dal svým názorům v denících průchod způsobem, který mohl redaktory vést ke škrtům. [...] Hrozně rád bych se mýlil, neboť takovýto postup by sice nic nezměnil na záslužnosti edičního činu, jímž vydání „Skoro celého života“ je, byl by však poněkud neseriózní. Zploštil by nejen faktografický a estetický rozměr textu, ale i obraz jeho autora. Je otázkou, zda by sám Jan Zábrana dnes při publikaci svých deníků nepostupoval obdobně – je však nepopíratelné, že obdobná autocenzura naprosto odporuje duchu jeho zápisků. Ostatně z delší časové perspektivy jde o čin, jenž možná jen zvýznamní skutečnosti, které chtěl utajit. Pokud totiž originál deníků náhodou neshoří, může se jeho doplnění stát prestižním úkolem pro příští editory. Již dnes si dovedu představit řadu literárněvědných studií na téma, co a proč z textu zmizelo.

Pavel Janoušek: „Celý život?“, *Tvar* 1993, č. 1, s. 10.

Ve *Tvaru* 1/1993 Pavel Janoušek na recenzi straně vyslovil svůj pocit, že deníky Jana Zábrany vydané nakladatelstvím Torst byly účelově (s ohledem na kamarády editorů) zcenzurovány. [...] Zeptal jsem se proto na 3. mezinárodním knižním veletrhu v pražském Paláci kultury dvou zástupců nakladatelství Torst, zda Zábranu cenzurovali. I bylo mi oznámeno, že si mám řádně přečíst podtitul, kde stojí, že jde o výbor. Jan Zábrana toho totiž do svých deníků napsal příliš mnoho, než aby mohly být publikovány vcelku; editoři se samozřejmě snažili celkové vyznění nezkrusit, ale přes veškerou snahu po objektivitě jsou to také jenom lidé, že. Takto – a já věřím, že jsem smysl odpovědi nepřekroutil – tedy odmrštili pracovníci Torstu mnou reprodukované Janouškovy pocity a vyslovili radost nad tím, že se o denících cosi šušká, neboť i tak lze zvýšit prodejnost knihy.

Lubor Kasal: „Cenzurované Zábranovy deníky?“, *Tvar* 1993, č. 21, s. 3.

Individuum je u Zábrany v podstatě bezbranné před Dějinami. Takový pocit nevyhnutelné bezbrannosti by znamenal pro Bersteina¹³² dusivou rezignaci, přiznání a přijetí nesvobody. Ale pro Zábranu je to skoro osvobozující – jako by ho frustrace uvedla do chodu, je to jeho veliké životní téma, a těžko si můžeme představit jeho deníky bez této beznaděje.

Jonathan Bolton: „Střet paměti a dějin“, *Host* 2000, č. 3, s. 49.

¹³² Michael André Bernstein, americký kritik, autor knihy *Foregone Conclusions: Against Apocalyptic History* (1994), pozn. red.

Bibliografie ohlasů

- KNIŽNĚ: L. Magdoň in *Slovník české prózy 1945–1994*, Ostrava 1994, s. 430–432.
- STUDIE: I. Kotrlá, *Akord* 1992/1993, č. 6, s. 48–53; Z. Bratršovská – F. Hrdlička, *Tvar* 1993, č. 5, s. 1, 4–5.
- RECENZE: M. Pohorský, *Nové knihy* 1992, č. 27; týž, *Nové knihy* 1992, č. 41; Z. Heřman, *Noviny* 20. 7. 1992; J. Lukeš, *Lidové noviny* 23. 7. 1992 (příl. *Národní 9*); týž, *Lidové noviny* 17. 12. 1992 (příl. *Národní 9*); V. Novotný, *Mladá fronta Dnes* 24. 7. 1992; V. Šlajchrt, *Mladá fronta Dnes* 25. 7. 1992 (příl. *Víkend*); týž, *Respekt* 1992, č. 44; (rs), *Telegraf* 1. 8. 1992; I. Málková, *Moravskoslezský den* 25. 8. 1992; P. Janoušek, *Tvar* 1993, č. 1; J. Beneš, *PRO* 1993, č. 14; J. Cieslar, *Prostor* 1993, č. 24, též in *Hlas deníku*, Praha 2002, s. 339–346; L. Kasal, *Tvar* 1993, č. 21; J. Slomek, *Telegraf* 23. 1. 1993 (příl. *Příloha*); M. B. [= Milan Blahynka], *Haló noviny* 6. 5. 1993; J. Bolton, *Tvar* 1995, č. 1; V. Mertl, *Setkání* 1995, č. 5; M. Nyklová, *Národní listy* 1995, č. 5; J. Bolton, *Host* 2000, č. 3.

Jiří Fogl